

Д.Ж. Айнакулов*¹, С.Ж. Болтаева², С.П. Досанбай³

¹ Narxoz University, Гуманитарлық ғылымдарының магистрі, аға оқытушы,
Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы, e-mail: aynakul.dauren.79@mail.ru

² Narxoz University, аға оқытушы, Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы
e-mail: saya.boltaeva@narxoz.kz

³ Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Техникалық ғылымдарының магистрі,
аға оқытушы, Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы
e-mail: dossanbay84@mail.ru

ҚАРАМЕРГЕН – АҢЫЗЫ, ЕРТЕГІСІ ЖӘНЕ АҚИҚАТЫ

Аңдатпа

Халық арасында Қарамерген есіміне қатысты аңыз бен ертегі бар. Аңыз «Қабылсаның түс көруі» деп аталады. Ал ертегідегі кейіпкер Қарамерген де ертегінің тақырыбындай «Қарамерген» деп баршаға ұсынылған. Бұл жазылған мұралар бүгінгі зерттеу жұмысы барысында тарихи зерттеуді, зерделеуді қажет етіп, аңыздың басты кейіпкері Қарамерген және аңыздың ішіндегі басқа да Қабылиса жырау, Бопану батыр, Алпысбай болыс, Тезекбай шырақшыларға шежірелік зерттеу негізінде шынайы кейіпкер ретінде анықталып, «Қарамерген» ертегісімен ұқсастықтары бар екендігі де дәлелденді. Халықтың рухани мұралары мұрағат құжаттары бойынша зерттеліп, шежіре қайта түзіліп, олардың ұрпақтары бүгінгі күнге дейін бар екендігі нақтыланды. Мұндай тарихи және этнографиялық зерттеу дәлелдемелерді жариялау бүгінгі уақыттың негізгі өзекті мәселесі болып табылады. Мұрағат қойнауында сыр шертіп жатқан құжаттарды, ауызша айтылған тарихты, шежірені және олардың ұрпақтарымен тікелей және кері байланыстар жасау қажеттігі мен талаптары сөз етеді.

Аңыз бен ертегіні байланыстыра зерттеу ХІХ ғасырдағы қазақтың тұңғыш ғалымы Ш. Уәлиханов еңбектері мен қазақ өлкесінде этнографиялық, археологиялық зерттеулер жүргізген Н.Н. Пантусовтың жариялаған еңбектеріне негізделді. Қарастырылған мәселе тек қана кейіпкерлердің шежіресі, мұрағаттағы құжаттық дәлелдемелермен ғана емес, сонымен қатар территориялық, аймақтық мәселелері де ескерілді. Аңыз бен ертегінің негізгі хронологиялық зерттеу шеңбері ХІХ ғасыр мен ХХ ғасырдың алғашқы ширегі қарастырылған. Ал шежірелік зерттеу тұрғысынан алғанда ХV ғасырдан бастап бүгінгі уақытқа дейінгі кезеңді қамтиды. Аңыз бен ертегіні зерттеудің нәтижесінде оның шынайылығы мен оқиғаның үйлес-пейтін тұстары анықталып, аңыздың шынайы оқиға, тарихтағы ақиқаттылығы көрсетілді. Олардың ұрпақтары шежіре арқылы куәгерлер екендігі де дәлелденді.

Аңызды зерттеу барысы «ДӘУЛЕТБАЙ» ата ұрпақтарының шежіресін жазуды мәжбүр етті. Онда Қабылиса (Қабан) жырау шежіресін қайта қарастырып, оның ұрпақтары мен тікелей және кері байланыстар жасау арқылы бірнеше рет тексерістерден өткізіп, бірнеше зерттеулер жүргізіп, 2024 жылы қазақ, ағылшын және орыс тілінде арнайы кітап жазылып, жарық көрді.

Кілт сөздер: Қарамерген, Қабылиса, Бопану, шежіре, аңыз, ертегі, этнография, мұрағат.

Айнакулов Д.Ж. *¹, Болтаева С.Ж. ², Досанбай С.П. ³

¹ Narxoz University, Магистр гуманитарных наук, старший преподаватель,
город Алматы, Республика Казахстан
e-mail: aynakul.dauren.79@mail.ru

² Narxoz University, старший преподаватель, город Алматы, Республика Казахстан
e-mail: saya.boltaeva@narxoz.kz

³ Казахский Национальный Университет имени Аль-Фараби,
Магистр технических наук, старший преподаватель, город Алматы, Республика Казахстан
e-mail: dossanbay84@mail.ru

ҚАРАМЕРГЕН – ЛЕГЕНДА, СКАЗКА И ИСТИНА

Аннотация

В народе бытует легенда и сказка, связанная с именем Карамергена. Легенда называется «Сон Кабылисы». Карамерген, герой сказки, представляется всем как «Карамерген», как и название сказки. Эти зафиксированные наследия требуют исторического исследования и изучения в ходе сегодняшней исследовательской работы, а главный герой легенды Карамерген и другие легенды Кабылиса жырау, Бопая батыр, Алпысбай волостной, смотритель-факельщик Тезекбай на основании генеалогических данных идентифицированы как реальные персонажи и имеют сходство со сказкой «Карамерген». По архивным документам изучено духовное наследие народа, реконструирована генеалогия, выяснено, что его потомки существуют и по сей день. Публикация подобных историко-этнографических исследовательских материалов является основной актуальной проблемой современности. Об этом говорят документы, устная история, генеалогия, а также необходимость и требования установления прямых и обратных связей с потомками, которые сокрыты в глубинах архива.

В связи с работами первого казахского учёного XIX века Ш. Валиханова и по материалам опубликованных произведений Н.Н. Пантусова проводивший этнографические и археологические исследования в Казахском крае были использованы как за основу. Рассматриваемым вопросом была не только генеалогия героев, документальные свидетельства в архиве, но также учитывались территориальные и региональные вопросы. Основной хронологической рамкой исследования легенды и сказки являются XIX век и первая четверть XX века. С точки зрения генеалогических исследований он охватывает период с XV века до наших дней. В результате исследования легенды и сказки были определены моменты ее достоверности и несовместимости с рассказом, а также показана истинность легенды как реального рассказа, в истории. Доказано также, что их потомки являются свидетелями по генеалогии.

Процесс исследования легенды заставил написать генеалогию потомков «ДАУЛЕТБАЙ». Пересмотрена генеалогия Кабылиса (Кабан) жырау, проведено несколько проверок путем установления прямых и обратных связей с его потомками, проведя несколько исследований, в итоге в 2024 году была написана и издана специальная книга на казахском, английском и русском языках.

Ключевые слова: Карамерген, Кабылиса, Бопая, генеалогия, легенда, сказка, этнография, архив.

D.J. Ainakulov ^{*1}, S.J. Boltaeva ², S.P. Dosanbai ³

*¹ Narxoz University, Master of Human Sciences, Senior Lecturer, Almaty city, Republic of Kazakhstan
e-mail: aynakul.dauren.79@mail.ru*

*² Senior Lecturer, Narxoz University, Almaty city, Republic of Kazakhstan
e-mail: saya.boltaeva@narxoz.kz*

*³ Kazakh National University named after Al-Farabi, Master of Technical Sciences, Senior Lecturer,
Almaty city, Republic of Kazakhstan, e-mail: dossanbay84@mail.ru*

KARAMERGEN – LEGEND, FAIRY TALE AND REALITY

Abstract

There is a legend and fairy tale among the people associated with the name of Karamergen. The legend is called "Kabyliisa's Dream". Karamergen, the hero of the fairy tale, is introduced to everyone as "Karamergen", just like the name of the fairy tale. These recorded legacies require historical research and study in the course of today's research work, and the main character of the legend Karamergen and other legends Kabyliisa jyrau, Bopau batyr, Alpysbai volost, torch-keeper Tezekbai, based on genealogical data, are identified as real characters and have similarities with the fairy tale "Karamergen". Based on archival documents, the spiritual heritage of the people was studied, the genealogy was reconstructed, and it was found that their descendants exist to this day. The publication of such historical and ethnographic research materials is the main pressing problem of our time. This is evidenced by documents, oral history, genealogy, as well as the need and requirements for establishing direct and reverse connections with descendants who are hidden in the depths of the archive.

In connection with the works of the first Kazakh scientist of the 19th century, Sh. Valikhanov and based on the materials of the published works of N.N. Pantusov, who conducted ethnographic and archaeological research in the Kazakh region, were used as a basis. The issue under consideration was not only the genealogy of the heroes, documentary evidence in the archive, but also territorial and regional issues were taken into account. The main chronological framework for the study of legends and fairy tales is the 19th century and the first quarter of the 20th century. From the point of view of genealogical research, it covers the period from the 15th century to the present day. As a result of the study of the legend and fairy tale, the moments of its reliability and

incompatibility with the story were determined, and the truth of the legend as a real story in history was shown. It has also been proven that their descendants are genealogical witnesses.

The process of researching the legend forced me to write a genealogy of the descendants of "DAULETBAI". The genealogy of Kabylysa (Kaban) jyrau was revised, several checks were carried out by establishing direct and reverse connections with his descendants, conducting several studies, and as a result, in 2024, a special book was written and published in Kazakh, English and Russian.

Key words: Karamergen, Qabylysa, Bopau, genealogy, legend, fairy tale, ethnography, archive.

Кіріспе.

XIX ғасырдағы «Қабылысаның түс көруі» аңызы мен «Қарамерген» ертегісі халық арасында Жетісу өлкесінде кең тарады. «Қабылысаның түс көруі» ауыздан ауызға ауызша беріліп, XX ғасырдың аяғында зерттелген еңбектерде жарық көрді. Ресей империясынан қазақ өлкесін зерттеуге келген ғалымдардың қазақ әдебиетін зерттеп, көп мағлұматтар алуға тырысты. Ондай зерттеулерді XIX ғасырдың үшінші ширегінде ғалым, зерттеуші Шоқан Уәлихановтың жазбаларынан кездеседі. Көптеген әңгімелер, аңыздар, ертегілер, әндер, жұмбақтар, жаңылтпаштар, мақал-мәтелдер, күйлер қағаз бетіне түсірді. Ал «Қарамерген» ертегісі этнографиялық зерттеу барысында XIX ғасырдың аяғында қағаз бетіне жазылып, 1901 жылы кітап ретінде жарық көрді. Сол уақытта Түркістан генерал губернаторлығына қарасты Жетісу облысындағы Қапал уезінің тұрғындарынан жазып алынды. Қазақ өлкесінде этнографиялық зерттеу жұмыстарын тек қана орыс ғалымдары ғана емес, өзіміздің отандық зерттеушілерде өз үлестерін қосып, олар да материалдар жинақтаумен айналысты. «Қарамерген» ертегісі тікелей зерттеуші Пантусовпен бойланысты.

Бұл зерттеу жұмысының өзектілігі Ресей патша өкіметі кезеңінде әңгіме ретінде айтылып, Кеңес дәуірінде ұмыт қалып, Тәуелсіз Қазақстан кезеңінде аңыз ретінде жеткенін тереңдетіп зерттеп, «Қабылысаның түс көруі» аңызындағы кейіпкерлерді және олардың іс-әрекеттерін анықтап, «Қарамерген» ертегісімен ұқсастықтарын қарастырып, олардың ақиқатын дәлелдермен көрсету. Болашақ ұрпаққа ғылыми-зерттеу жұмыстары арқылы жеткізу.

Материалдар.

Зерттеу жұмысының материалдар базасын Ресей патшалық өкіметі кезіндегі жазылған, Қазақстан Республикасындағы Орталық Мемлекеттік мұрағатындағы сақталған құжаттары, Қазақстан Республикасының Алматы қаласындағы Ұлтық кітапханадағы «Сирек кітаптар қорындағы» кітаптар, 1910 жылы жарық көрген Жетісу облысының Қапал уезіне қатысты статистикалық жинағы, 1991 жылы Қазақстан Республикасы Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейінгі зерттеу еңбектері, түрлі авторлардың шежіре жинақтарының материалдары құрайды. Ақпараттарды талдай отырып, зерделей отырып, тарихи әңгіме мен ертегідегі кейіпкердің шын болғандығы және оның бүгінгі күні ұрпақтары бар екендігіне көз жеткізілді.

Әдіснама.

Тақырыпты зерттеу барысында Ресей патшалық дәуіріндегі XIX ғасырдағы және XX ғасырдың бірінші ширегіндегі мұрағат қойнауындағы мол деректердің сапасымен ұшырасуды ескере отырып, деректану саласының әдістерінің маңыздылығын ерекше атап өту қажет. Ондағы деректанулық талдау, сыни көзқарас және т.б. әдістердің қолданыс тапқандығын айқындаймыз. Сонымен қатар генеалогиялық яғни шежірелік, этнографиялық, географиялық, топонимикалық, тарихтағы статистикалық, ауызша тарих бойынша сұхбаттасу және кері байланыс жасау мәліметтерге сүйене отырып түрлі теориялық-әдіснамалық тәсілдері басшылыққа алынып, қолданылды.

Нәтижелер.

Алғашқы кезде «Қабылысаның түс көруі» аңызына терең назар аударылған жоқ. Ол аңыз өз замандастарынан уақыт кеңістігі жағынан аса алшақ болмағандықтан, бір-бірін танығандықтан, аумақ тұрғындары бір-бірін жақсы білгендіктен XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында жәй ғана әңгіме ретінде айтылды. Уақыт кеңістігі XXI ғасырға дейін ұзарып, ел көзқарасы мен ойы өзгергеннен кейін, әңгіме аңызға айналды. Үш-төрт ұрпақ ауысып, коммунистік партия идеологиясының әсерінен шежіре де ұмыт қалып, аңыз жұмбаққа толықты.

Жұмбаққа толы мұндай аңыз бүгінгі уақыттағы адамдардың алдында тұрған мәселе сияқты [1, 5-б.]. Мәселенің шешімі бүгінгі ұрпақтың ісі, өткен тарихтың түйіндерін шешу болып табылады. Аңыздың немесе ертегінің түйінін шешу үшін тарих, этнография, археология, статистика, генеалогия сияқты ғылымдар байланысы мызғымастай қарастырылады.

Аңыздың басы былай басталады: «Мырза елінде Апақ атадан тарайтын Қарамерген деген кісі Қабылысамен құрдас екен. Өзілдері жарасып Тау мырзаның жайлауларына бірге шығып, қымыз ішіп, қайтып жүреді» [2, 57-б.]. Мұнда Қазақ ұлтының ішінде Ұлы жүзде Жалайыр тайпасынан тараған өте

ірі Мырза руы бар. Мырза руынан Бәйдек (Бәйдік), Әліке және Жапарберлі, Жапарберліден Аман, Аманнан Қожаназар, Есперлі және Артық тарқатылады. Қарамерген мен Қабылиса (Қабан) жырау Қожаназардан тарайтын ұрпақтар [3, 1047-б.]. Қарамерген жайлы ұзақ уақыт көңіл аударылмаған себебі, оның шежіредегі есімі Бейсен деп берілген екен.

Қожаназардан бірнеше ұл таратылады. Оның бірі Апақ. Апақ атаны кейде Абақ деп те атайды. Бірақ, зерттеу жұмыстарының материалдарынан көбінесе «Апақ» деген термин көбірек қолданыста болған. Мұны халық арасында қолданысқа еніп кеткен «Апақ – іздегені шатақ» деген сөздері де нақтылай түседі. Апақтың үш әйелі болған. Бірінші әйелін Бәйбіше деп атап есімі ұмытылып, Бәйбіше болып кеткен. Одан Асан мен Үсен дүниеге келген. Олар шежіре бойынша анықталмады. Шежіре бойынша Асан Қожаназар-дың ұлы Дәулетбайдан, ал Үсен Қожаназардың ұлы Қалманбеттен кездеседі. Екінші әйелі түрлі себептермен Аппақ (Әппақ) атанып, ел аузында Аппақ анадан Есенбай мен Есенқабұл дүниеге келеді. Халық Аппақ (Әппақ) ана деп атап кеткендіктен оның да шынайы есімі белгісіз болып қалды. Үшінші әйелінің есімі Мәйда (Мәида). Одан Есқара мен Досқара дүниеге келген. Шежіре бойынша үшінші ұл Бесқара деп берілген. Жалайыр-Мырза шежіресінде Есқара, Досқара және Бесқара Апақтың емес, Қожаназардың ұлдары ретінде көрсетілген. Таңқалдырарлық жағдай Есқараның кейбір ұрпақтары өздерін «Апақызы» деп атауы. Демек, олар өздерін Апақ атаса Апақ атаның және оның үш әйелі болғандығы растала түседі. Бұл бүгінгі уақытта зерттелу үстінде. Аппақ анадан туылған Апақтың үлкен ұлы Есенбайдан төрт ұл – Қожакелді, Қонысбай, Тәттібай және Қолаң тарайды. Үшінші ұлы Тәттібайдан Бейсен мен Төлеу. Бейсен дегеніміз «Қабылисаның түс көруі» әңгімесінде бас кейіпкердің бірі Қарамерген. Сол себепті кейінгі шежіреде Бейсен (Қарамерген) деп берілді [4, 1116-б.]. Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Архивіндегі құжаттарда тек Қарамерген деген есім кездеседі, ал Бейсен немесе Бейсенбі есімдер Тәттібайдан тарағаны немесе БопAUDYң әкесі ретінде кездеспейді. Кеңес заманында Қарамерген есімін жасыру үшін Бейсен деген атау қолданылуы мүмкін.

Филология ғылымдарының докторы, профессор – Бұлдыбай Анарбай Сағиұлы 2023 жылғы «Қабан (Қабылиса) жырау» атты монографиясында БопAUDY Бейсенбіұлы деп берген екен. Ғалымның зерттеуіне қарағанда, БопAUDY «Қабылисаның түс көруі» әңгімесін өте жақсы білген. Іле өзені бойында, Бақанас күре жолына, Қызылжар-Көкбастау сілеміне жақын жерде ХХ ғасырдың екінші жартысында БопAUDY Қарамергенұлы Қабылиса жыраудың қабіріне «Төртқұлақ» қоршау салғызған. Ол өзі қартайған шағында шырақшы болған [5, 27-б.]. Мұнда қандай себептермен Қарамерген «Бейсенбі» аталып тұрғанын анықтауға бет бұрылды. БопAUDY туған немересі Қабдолда Жетісу облысы Ескелді ауданындағы Теректі ауылының тұрғыны. Онымен тікелей байланысу нәтижесінде БопAUDYң әкесін «Қармерген» немесе «Бейсен» деп естігенін нақтылады. Бірақ, «Бейсенбі» деген атауды естімепті. Ескеретін мәселе Бейсенбі есімі қысқартылып Бейсен деп аталатынын ескерген жөн болады. Сол себепті мұнда ғалым Анарбай Сағиұлы дұрыс атаған. Бейсеннің толық есімін Бейсенбі деп ұсынған.

Қазақ халқына танымал, жер жанаты Жетісу жерінен шыққан Қабылиса (Қабан) жырау. Оның нақты туған жылы белгісіз. Туған жылына байланысты екі түрлі дерек бар. Алғашқысы 1686-1776 жж. Бұл мерзімді қолдану Қабылиса жырауды Төле би, Қазыбек би, Ескелді би мен Балпық би сияқты даңқты кейіпкерлермен құрдас ретінде жақындастыра түседі. Екінші дерек бойынша 1733-1824 жж. өмір сүрген. Бұл екінші дерек Қабылисаны Бұхараға танымал Сүйінбай Аронұлының ұстазы болғандығын дәлелдеп, сонымен қатар Ұлы жүздің Шапырашты еліне жалғыз қызы Қоянкөзді ұзатқаны нақтыланады. «Қабылисаның түс көруі» аңызы да Қарамергенмен сөйлесуін екінші нұсқаны бекіте түседі.

Егер алғашқы нұсқасы өмір сүрген 1686-1776 жж. тарихи тұрғыдан қаралатын болса, Сүйінбай Аронұлының ұстазы бола алмай Қабылиса жыраудан бата ала алмайды және жырларына қоса алмайды. Сол сияқты Сарыбас Майкөтұлы, Кенен Әзірбайұлы даңқты ақындар өлең-жырларына қоса алмас еді. Сүйінбай Аронұлы 1815-1898 жж. өмір сүрген. Ал Қабылиса жырау екінші нұсқасы бойынша 1733-1824 жж. өмір сүрген болса, ол жас кезінде Төле биді, Қазыбек биді, Жолбарыс би Жылқайдарұлын көріп, мұра болып қалған аңыз-әңгімелердегі, Ескелді бимен, Балпық бимен, Жолбарыс Байтоқұлымен, төре Әділ Абылайханұлымен, жақын туыстары Қарамерген Тәттібайұлы және Жайнақ би Бекұлы Темірбековпен замандас болғаны анықталып, нақтыланады. Туған жылының екінші нұсқасы бойынша Қабылиса (Қабан) жырауға қатысты барлық әңгіме, аңыздар, айтыстар үйлесімін табады. Ал бірінші нұсқасы бойынша әңгіме, аңыздар, айтыстар толық үйлеспей қалады.

Қабылиса (Қабан) жыраудың шежіресіне тоқталсақ, Жалайыр ... – Ханқожа – Әлімхан (Әбен) – Мырза-Жапарберлі-Аман-Қожаназар-Дәулетбай (Ботбай), Дәулетбайдан екі ұл Асан мен Атамбай дүниеге келіп, Асаннан Қабылиса жырау және оның ұрпақтары тарқатылады [6, 19-20 бб.]. Қабылисаның ұрпақтары туралы мәселе бөлек қарастырылады. Асан ата мен Атамбай ұрпақтарының

бүгінгі уақытта шежірелері толық қалпына келтіріліп, есімнен, буыннан, ағайындардың реттік орындарынан кеткен қателіктер түзетілді.

Қабылиса жыраудың немесе аңыз бойынша әулиенің Қарамергенге келу себебі, Қарамерген ұзақ уақыт әйелінен сәби сүйе алмай жүреді. Қонаққа келген Қабылиса жырау ұйықтап кетіп, түс көріп, түсінде Қарамерген болашақта ұл сүйетінін айтады. Оның есімін аян бойынша «Бопау» қояды жеткізеді [2, 56-б]. Аңыздың басты мәселесі Қарамергенге сәбиді сүю, бір перзертке қол жеткізу болып тұр. Қарамергеннің шежіресіне тоқталатын болсақ, бұл оқиғадағы жағдай шындыққа ұласпайды. Мүмкін Қарамерген басқа әйелінен яғни тоқалынан перзент сүйгісі келген сияқты.

Қарамергеннен шежіресі бойынша Нұрсейіт, Сейітқазы, Сейіт, Есімбек, Есіркеп, Бопау, Асылбек және Әділбек сегіз ұл тарайды. 1873 жылғы Қапал уезіндегі болыстардың құрамындағы ауыл отбасыларына жүргізілген тізімде «Толеу Мендекин», одан кейін Қарамерген Мендекин деп жазылған. Төлеудің ұлы Сәрсенбі де бұл тізімде Мендекин, ал Қарамергеннің ұлы Бопау болса, Қарамергенов (құжат орыс тілінде) болып жазылған [7, 275 п. арты]. Ертерек уақытта азаматтар ағайын-туыстарының фамилиясына жазыла беру жиі болып тұрды және қалыпты жағдай болған. Мұнда туындайтын мәселе Мендекин кім? Ол Апақ ата ұрпағы Есенбайдың үлкен ұлы Қожакелдінің Сүйіндік деген ұлынан туылған екінші немересі Мендеке есімді азамат. Халыққа танымал Сүйіндікұлы Айдар бидің (1795-1870 жж.) ағасы.

Кез келген бір мәселе екінші мәселеге себепші болады. «Қабылисаның түс көруі» аңызында Қарамерген мен Қабылиса жырау екеуі құрдас деп айтылған. Қабылиса (Қабан) жыраудың өмір сүрген кезеңінің екінші дерегі бойынша 1733-1824 жылдар аралығы. Егер Қарамерген 1873 жылғы тізімде бір шаңырақтың иесі ретінде тіркеліп тұрса, онда Қабылиса жыраумен құрдас бола алмайды. Бір шаңырақта үш ер адам, екі әйел бар деп тіркелген [7, 275 п. арты]. Қабылиса жырау 1824 жылы 91 жасында дүниеден озса, Қарамергеннің жас шамасы 90 жастың төңірегі болса, онда Қабылиса Қарамергенге болашақта ұл сүйесін, оның есімін «Бопау» қой деп айтуы екі талай. Себебі өзі сияқты қартайған үлкен кісіге, олай айтуы мүмкін емес. Қарамерген құрдас болса 1873 жылғы Қапал уезінің тізімінде болмас еді. Демек, Қабылиса жырау келген кезде жас отау құрған отбасының үйіне келген.

Бопау Қарамергенұлының өмірде болғаны рас. 1891 жылы Қапал уезінің Жоғарғы Қаратал болысын-да болыс басшысының қызметі мен оған үміткерлер 1892-1894 жж. үшжылдыққа сайлауға түскен болатын. 1891 жылы 13 мамырдағы сайлау парақшасында Бопау Қарамергенұлы үміткер болып, өзінің жасын 55 деп көрсеткен [8, 30 п.]. Егер Бопау 1891 жылы 55 жаста болса, ол 1836 жылы дүниеге келген. Ал 1873 жылғы шаңырақ тізіміне тіркелгенде 37 жаста болған екен. Бопау Қарамергенұлына байланысты XIX ғасырдың төртінші ширегіне жататын құжаттар жеткілікті.

Аңыздың үйлеспейтін тұстары да бар. Егер Қабылиса жырау 1824 жылы дүниеден озса, Бопау 1836 жылы дүниеге келсе, Қабылисаның Қарамергенге «Келесі жазға қарай перзент сүйетін боласың» деген жерлері келмейді [2, 56-б.]. 1824 жыл деп жыраудың ең соңғы жылдары басшылыққа алынып отыр.

Бопау Қарамергенұлының қашан дүниеден өткені белгісіз. Баласы Әбіш 5-6 жас шамасында болғанда Бопау дүниеден өткен екен. Әбіш Бопауұлы 1890 жылы дүниеге келіп, 1950 жылы қайтыс болған. Демек, 1895-1896 жж. Бопау Қарамергенұлының дүниеден өткен жыл шамасы. Ескелді ауданындағы Көктас бейітіне жерленген. Қарамергеннің шөбересі, Бопаудың немересі Қабдолданың айтуы бойынша әкесі Әбіш бес-алты жасында әкесінен айырылып, жетім қалған. Сол себепті Әбіш көп ақпарат бермеген. Оның үстіне ол кеңес өкіметі кезеңінде өмір сүріп, толық ақпарат беруге де ой салмаған. Осындай жағдайларға байланысты Қабдолда Әбішұлы толық ақпаратты тек туыстарынан естіп, аса көп біле бермейтінін түсіндірді.

П.П. Румянцевтің басшылығымен 1910 жылы Жетісу облысына статистикалық зерттеу жұмыстарын жүргізіп, жинақталған материалдарды 1910-1911 жылдары өңдеуден өткізіп, «Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования» жинақтары жарық көрді. Соның екінші томы Қапал уезіне арналып 1913 жылы жарық көрді. Жинақтың екінші бөлімінде кестелер берілген. Кестелер берілген бөлім жеке беттермен көрсетілген. Оның Мырза болысы бойынша шаңырақтық тізімде Бопау Қарамергенұлы жоқ. Оның інісі мен ұлы жазылған, Асылбек Қарамергенұлы (Асымбек деп қате кеткен) және ұлы Әбіш Бопау (Бопал деп қате кеткен) [9, 48-б.].

Аңыздың жалғасы бойынша «Қарамергеннің отбасында перзент дүниеге келіп, оның есімін Бопау қояды. Бопау аяқ-қолы балғадай болып, тез ер жетеді. Шапқынға қатысады, білектері білеудей жігіттерге еріп, жылқы ұрлайды [2, 56-б]. Бопау Қарамергенұлының аңыздағы жылқы ұрлауы, барымташылықпен айналысуы қаншалықты рас екенін анықтау үшін, мұрағат құжаттарына сүйене отырып, қажетгі құжаттар қарастырылады.

1880 жылы 18 қаңтарда майор Резановтың Жетісу облысының Әскери Губернатор қызметін атқарушы мырзаға жазылған баяндамасы бойынша 1878 жылдың 31 шілдедегі № 8859 сот арыз-талабы

бойынша, сол жылдың 21 шілдедегі генерал-лейтенант Колпаковскийдің бұйрығымен № 2447 сот арыз-талабы бойынша Жоғарғы Қаратал болысының қазағы Бопау Қарамергенов үнемі жасаған барымташылығы үшін Жоғарғы Қаратал болысынан Арасан болысына ауыстырылған болатын. Қарамергеновтың тәртібін үнемі бақылай отырып, осы өткен уақыт ішінде Арасан болысында өзін жақсы өнегелі құлықтылығын көрсетті, оған дәлелдеме ретінде уез бойынша бірде-бір қазақтан шағым түспеді. Сол себепті жоғарыдағы барлық айтылғандарды ескере отырып, Қарамергеновты бұрынғы Жоғарғы Қаратал қонысына қайта оралуына жөн деп баяндалады. Адамгершілікке тәрбиелеу мақсаты жүзеге асқандықтан [10, 3-3 пп. арты]. Сонымен «Қабылсаның түс көруі» аңызындағы Бопау Қарамергенұлының мұрағат құжаттарындағы жағдайы анықтала түсті.

Бопау Қарамергенұлының барымташылыққа баруының себептері түсініксіз. Себебі өзінің аталары Қожаназар, Апақ, Есенбай, Тәттібай ел билеген азаматтардың ұрпағы, ауқатты отбасынан шыққан болатын. Оның өзінің мал саны да жеткілікті. Есенбай атасынан тараған туыстарының да әл-ауқаты оңтайлы еді. 1873 жылғы құжатта Қарамерген мал санын толық көрсетпесе де 22 жылқы, 60 қойы бар, ал Бопау 1 түйе, 20 жылқы, 1 ірі қара, 20 қойы бар деп есеп берген [7, 275 п. арты]. Мұнда да Бопаудың берген есептегі мал саны толық берілмеген болуы мүмкін. Бірақ аңызда, архив материалдарында Бопауды барымташы ретінде беріліп тұрғанымен халық арасында, ел арасында оны «Бопау батыр» деп атайды.

Қандай себептермен Бопау батыр атанғанын анықтау үшін зерттеу жұмыстары жалғастырылды. Біріншіден ел арасындағы дауды әділетті шеше алған, айтқанынан қайтпайтын құн дауын өндіре алатын азамат болған. Халық арасындағы мұндай алып қашпа әңгімені мұрағат құжаттарымен анықтау жұмыстары жүргізілді.

Капитан Н.М. Изразцовтың 1880 жылғы 18 қарашадағы «Дополнение к вопросу о «куне» хатында құн төлеу шағымына байланысты билердің өкімі туралы: 1879 жылы 7 қарашадағы Сарқанд төтенше съезінде Сергиополь уезіндегі Мақаншы болысының қазағы Узенбай Курманов Қапал уезіндегі Басқан-Сарқанд болысының қазағы Бекчаин Чингоджинге бір ер адам мен бір әйел адамның құнын өтеу шағымын түсіреді. Өлім кезінде куәгерлер болмай билердің шешімімен алты қазақ (4 ер адам, 2 әйел адам) жауап берушілердің ішінен талап етушілер таңдалып ант беру ұйғарымын шешті. Тандалғандардың бесеуі ант берді, біреуі бас тартты. Сол себепті, ер адам үшін 200 жылқы немесе 2000 рубль, әйел адам үшін 50 жылқы немесе 500 рубль болып құнның мөлшері анықталып, билердің анықтауымен Бекчаиннен 416 рубльді алып, Узенбайға беру керектігі шешілді. Яғни, ант бермегенге бір бөлігі тиетіндей. Қапал уезіндегі Жоғарғы Қаратал болысының қазағы Бопау Қарамергенов 1877 жылы сол уездің Биен-Қоянды болысының азаматтары Сексенбай Утегеновке, Хасен Сексенбаевқа және Жылқыбай Бокинге Жоғарғы Қаратал қазағы Бекчоин Ибрагимовты өлтіргені үшін шағым түсірген. Шағым Маман Коикбаев, Стамбек Аксеркин, Былчик Едигип және Чурекбай Сагандыков куәгерлерімен дәлелденді. Сол себепті билердің шешімімен Сексенбай Утегеновтан 200 жылқыны құн өтелімін Бопау жағына шешті. Олардың ішінде 75 жылқы бес жасар, 50 үш жасар биелер, 25 жылқы үш жасар, 25 жылқы екі жасар және 25 бір жылдық құлындар болды [11, 133-134 пп.]. Бопау Қарамергеновтың тарихта осындай атқарған ісі анықталып, Бопаудың «батыр» атануының бір себебінің түйіні шешілді.

Бопаудың батыр атанудың екінші себебі, «Қабылсаның түс көруі» аңызында шапқынға (шайқастарға) қатысқаны айтылады. Қаратал өзеніне қытай тарапы көз тігіп, аумақтық дау туғызған кезде Мырза руынан шыққан беделді Жайнақ Темірбеков би әскери қол ұйымдастырып, орыс әскерлеріне қолдау берген. Ел аузындағы ауызша әңгіме бойынша Бопау Қарамергенұлы осындай ұйымдастырылған әскер құрамында болған. Мұндай ауызша әңгіме қаншалықты рас болғандығына көз жеткізу үшін Жайнақ Темірбековке арнайы зерттеу жұмысы жүргізілді.

Жайнақ Темірбеков 1800 жылы дүниеге келген деп есептеледі. Себебі, 1866 жылы подпоручик Бектаир Мирхановтың озбырлықтары үшін Жалайыр елінен аластатуы жөнінен бірнеше азаматтардан ұсыныс жасалған болатын. Сол уақытта тергеуші поручик Черепанов Жайнақ Темірбековтен жауап алғанда, ол өз жасын 66 деп көрсеткен [12, 13-б.]. Демек, ол 1800 жылы дүниеге келсе, Қабылиса (Қабан) жырау мен Қарамерген Тәттібайұлының замандастары болып тұр.

1847 жылдан бастап Жайнақ Темірбеков Мырза руына би. ...Өз жұмысына берілген би, ұлғайған жастағы бола тұра, өжеттілікке толы. Отряд құрамында қайсарлық таныта қызмет атқарады [13, 26-33 пп.]. Жайнақ Темірбековтың би қызметінде 1847 жылдан бастап болғаны, Ресей патшалық әскерінің құрамында қызмет атқарғаны анықталды.

Келесі деректердің бірі ХІХ ғасырдың 60-жылдары жазылған Н.А. Абрамовтың зерттеуінен ұшыратамыз. Оның «Река Каратал с ее окрестностями» атты зерттеуінде Мырзаның үш бөлікке бөлінетіндігін, Әліке тармағы – 500 үйден, Бәйбіше тармағы – 150 үйден, және аман тармағы – 660 үйден

тұратындығын хабарлай отыра, олардың басшысы Жайнақ Темірбеков деп көрсеткен [14, 269-278 бб.]. Н.А. Абрамовтың мәліметі бойынша Жайнақ Темірбеков толығымен Жалайырдың Мырза руына би болып, басшылық еткен.

Зерттеу жұмысы барысында анықтала түсті. 1870 жылы 21 желтоқсанда «Список туземцев, имеющих различные награды от Русского правительства» даярланған құжатта Жайнақ Темірбеков марапаттарының алған себебі былай жазылған: Почетный кафтан 3 разряда за усердие и преданность правительству - 1858 жылы 30 қыркүйекте берілген, тіркеу номері № 303; Похвальный листок за усердие – 1859 жылы 27 қарашада берілген, тіркеу номері № 142; Серебряная большая медаль для ношения на шею за храбрость против китайцев – 1860 жылы 14 қарашада берілген, тіркеу номері № 1488 [15, 10-б.]. Осымен Жайнақ Темірбеков Жетісуда қытай әскеріне қарсы қол жинап, қолдау жасап соғысқаны анықталды.

1850-жылдардың соңы мен 1860 жылдары Жетісуға қытай үстемдігін кеңейтуге ұмтылған. Қақтығыс Жетісу өлкесінің басқа аймақтарында болған. Бұл оқиғаның шынайылығына зерттеу жұмыстары жүргізілді. Ресей өзі Жетісу қазақ өлкесін отарлай отырып, шекаралық мәселелерді келісім арқылы шешуге тырысты. Бопау Қарамергенұлы қандай шайқастарға қатысқаны әлі белгісіз болып отыр.

Қабылиса (Қабан) жырау, Қарамерген және Жайнақ би Темірбеков бір-бірімен қалай байланысады. Жалайыр-Мырза шежіресі бойынша Жалайыр ... – Ханқожа – Әлімхан (Әбен) – Мырза – Жапарберлі – Аман – Қожаназар. Қожаназардың бірінші баласы Сәдбеннен – Темірбек – Өтеп – Бек – Жайнақ би тарай-ды. Қожаназардың екінші ұлы Дәулетбайдан (Ботбай) – Асан – Қабылиса (Қабан) жырау тарқатылады. Қожаназардың бесінші ұлы Апақтан – Тәттібай – Бейсен (Қарамерген) тарқатылған [4, 845-б, 923-б, 1116-б.]. Осы көрсетілген шежіре бойынша бір Қожаназардан тараған ұрпақтар екен.

Бопау Қарамергенұлының батыр атанудың тағы да себебі бар. Бірақ ол оқиға Бопау батырды үйлестіру қиындау. Себебі ол XIX ғасырдың аяғында қайтыс болған деп жорамалданады. Ал оқиға 1916 жылы ұлт-азаттық көтерілісі кезінде болған. Жалайырдың ішінде Сиыршы (Байкөбен) руынан тарайтын Сырымбет ата ұрпақтары бар. Казак әскерлері ойран салып, оларды қырғынға ұшыратқан. Ол тарихта «Сырымбет қырғыны» деп аталады. Осы оқиғадан кейін келесі күні бүгінгі Текелі қаласының түбіндегі Қора ауылына шабуылдаған казактарды Бопау батыр тоқтатып, Сырымбеттерді қырғынға ұшыратқан казактарды да жазаласа керек. Бұл үшінші нұсқа әлі де терең зерттеуді қажет етеді.

Аңыздың жалғасы бойынша Бопау Қарамергенұлын барымташылығы үшін оны жазаламақ болған кезде Апақтың ұрпағы Алпысбай болыс беделін салып, жиі босатып алатын [2, 56-б.]. Алпысбай болыс халыққа танымал 1795-1870 жж. Айдар би Сүйіндікұлының ұлы. Алпысбай Айдарұлы 1858 жылы дүниеге келген [16, 18-б.]. Алпысбай болыс Бопау Қарамергенұлына туыс болғанымен, оны тікелей қолдап немесе қорғаштаған мәліметтер жоқ және сақталынбаған. Бірақ, жанама қол ұшын бергендігі жайлы деректер бар. Аңыз ішіндегі кейіпкер болса да, шынайы өмірде болған би, болыс болып, халық соты қызметтеріне де араласқандығы белгілі, танымал тұлға.

«Айдар би» атты еңбекте Алпысбай Айдарұлының туған жылынан қателік кетуі мүмкін. Ол еңбекте 1858 жылы дүниеге келген деп берілген. Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Архивіндегі «Дело о выборах на должностных лиц туземной администрации (1876-1878 гг.)» ісінде Қапал уезінің Жоғарғы Қаратал болысының басшылығына 1876 жылғы маусым айындағы сайлауында Алпысбай Айдаров қарсылас үміткер Иренші Тілеубердинді 44 дауыс берушілерден 31 ақ шар жинап, 1876-1878 жж. сайлауды ұтқан. Жасы 32-де деп берілген [17, 95 п.]. Мұнан шығатын қорытынды Айдар бидің туған жылы 1795 деп беріліп, алпыстан асқаннан кейін Алпысбай деп қойылған есім бе? Әлде Айдар бидің туған жылынан да 10-15 жыл айырмашылық кетті ме? Деген сияқты жаңа зерттеу мәселелері туындайды. 1876 жылғы сайлау мәліметіне сүйенетін болса, Алпысбай Айдарұлы 1844 жылы дүниеге келген.

«Отбасы тарихының психологиясы. Шежіремізді зерделеу» еңбегінде «Генеалогияның отбасы тарихына қарсы» атты тақырыбында генеалогия мен отбасы тарихы әртүрлі анықталғанымен мазмұны мен әдістемесінде сәйкестік болады [18, 9-б.]. Айдар би еңбегінде негізгі шежіре дұрыс болғанымен адамдардың туған жылынан қателер кетуі мүмкін. Себебі, XVIII-XIX ғасырлардан бері арнайы берілген немесе сақталып қалған нақты туу куәліктері жоқ.

«Қабылисаның түс көруі» аңызында Бопау Қарамергенұлын барымташылығы үшін оны жазаламақ болған кезде Апақтың ұрпағы Алпысбай болыс беделін салып, жиі босатып алатын деген оқиғасы 1878 жылдың 21 шілдедегі майор Резановтың Жетісу облысының әскери губернаторына жазған рапорты анықтап отыр. Рапортта: «Жоғарғы Қаратал болысындағы Бопау Қарамергенов мал ұрлығын жасауы, өз жағдайын пайдалана отырып, басқа рулардан аталастарының қызмет орны күштілігі мен байлығы

жағынан қуаттылығын пайдаланып, қолдауына сүйенеді. Оның ұрлығына толық сенімділік съездердегі түскен көп арыздандан белгілі. Қарамергеновтың руына жатпайтындар оны Сібірге жер аударуды сұраған. Тәжірибеге байланысты мұндай күшті шараны қолданбай, оны бір рудан басқа білмейтін руға ауыстыруды жөн санаған. Яғни, Арасан болысындағы Найман руына ауыстыруды өтінген [10, 1 п.]. Аңыздағы Алпысбай Айдарұлы барымташылығы үшін Бопау Қарамергенұлына өз ағайын-туыстарымен қалай көмек бергені де, қолдау бергені де мұрағат құжаттарымен дәлелденіп отыр.

Бопау Қарамергенұлының жиі барымташылыққа барып, туыстарының жиі көмек беруі де оларға оңайға түскен жоқ. Себебі, 1867 жылы Қапал уезі Жетісу облысының құрамына енбей тұрып, 1856 жылы Семей облысы Алатау округі құрамында болған кезде, 1862 жылы 25 желтоқсанда Сібір комитетінің Алатау округін басқару туралы ережесінде: № 41. Үлкен Орданың қазақтары Алатау округінің аумағында барымта, адам өлтіру, тонаушылық жасағандары үшін, сонымен қатар басшылыққа бағынбай және опасыздық жасағандар, берілген мәліметтер бойынша Батыс Сібір генерал губернаторының қарасты-рылуымен жазаланады деп берілген [19, 64-65 пп. арты]. Жоғарыда майор Резанов айтқандай басқа рулардан аталастарының қызмет орны күштілігі мен байлығы жағынан қуаттылығын пайдаланып, қолдауына сүйенеді деп. Мұндай жағдай ұзаққа созылған жоқ. Болыс болып отырған туыстарына да түрлі айыптар жазылып, үстілерінен шағымдар түсті. Ол шағымдар Тікелей Бопау Қарамергенұлының әрекеттеріне байланысты емес, қызметтегі туыстарына қатысты болды.

Бопау Қарамергеновтың туыстарынан беделді болыс басшысы Алпысбай Айдаровты қызметінен босату ұмтылысынан басталды. 1878 жылы 6 наурызда майор Резанов № 630 тіркелген баяндамасы бойынша № 1 ауылдың қазағы қосымша 20 тиыннан салық жинағандығы жөнінде арызданған болатын. № 1, 2, 3, 4, 8 және 9 ауылдың старшиндары әр шаңырақтан 20 тиыннан жинап, жалпы сомасы 235 сом 20 тиын болатын қаржыны болыс басшысы Алпысбай Айдаровқа жинап берген. Куәгерлер ретінде старшиндар мен қазақтар деп мынадай тізім берілген: Мамбет Коипов, Кангай Куатов, Есенали Кебеков, Бейбіт Лебаев, Идеберген Каипов, Наурызбай Сазанбаев, Утеп Қыстабаев, Кашкын Бокчеев, Мишинбай Суанов, Ильтенбай Битыкбаев, және басқалар. № 2 ауылдан Ниязбек Кубентаев. Ол қаржыны халыққа, жол жөндеуге деген сияқты жинаған. Мұндай ақша жинау заңсыз болып табылады. Сол себепті Жетісу облысының әскери губернаторына Алпысбай Айдаровты болыс басқарушы қызметінен босатып, оның орнына үміткер Буронтай Бутембаевті ұсынып, Алпысбай Айдаров барлық қаржыны келер жылы қазынаға құюды өтінген [20, 1-2 пп.]. Бұл баяндамамен іс тоқтап қалмады. Болыс басшысы Алпысбай Айдаров өзін ақтап, мәселе 1890 жылға дейін созылды. XIX ғасырдың аяғында XX ғасырдың басында басқа да сайлауларға түскенде, үстінен сот ісі қозғалмаған деген жазбалары бар.

1881 жылы № 3387 сот арыз-талабы бойынша аралық сот шешімімен Асылбек Қарамергеновтен 100 сом (рубль) және бір жылқыны өтеу туралы арызданушының есебіне шешкен. Бұл мәселені әскери губернаторға баяндап берген подполковник Резанов болатын. Мұндай жағдайға Жоғарғы Қаратал болысының қазағы Асылбек Қарамергенов бұл үкіммен келіспей, билердің бұл қабылдаған шешімінен бас тартуды ұсынды [21, 6 п.]. Асылбек Қарамергенов Бопау Қарамергеновтың туған інісі. Қапал уезінің басшысы ретінде Резанов Қожаназар ұрпақтарының қуаттылығын өте жақсы білді.

«Қабылсананың түс көруі» аңызының соңы Бопаудың Асан ата ұрпағы Тезекбайды Қабылиса (Қабан) жыраудың бейігіне шырақшысы етіп қойған. Ал соңғы реттелген, қайта жинақталған 2024 жылғы Дәулетбай ата ұрпақтарының шежіресінен Тезекбай табылмады. П.П. Румянцевтің басшылығымен 1910 жылы Жетісу облысына статистикалық зерттеу жұмыстарын жүргізіп, жинақталған материалдардың ішінен Дәулетбай ата ұрпақтары Қапал уезінің Сыпатай болысында тұрған. Олар руын Мырза деп қана жазылған. Олардың ішінен Тезекбай Сырымбет есімді азамат табылды [9, 82 б.]. Бірақ, Олар өзін Дәулетбай немесе Асан деп бөліп көрсетпегендіктен нақты шырақшы Тезекбай осы деп айту қиын. Бірақ, Жалайырлардың Мырза ататек шежіресінде де Тезекбай Сырымбет деген есімді азамат жоқ. Сондықтан Тезекбай Сырымбет болашақта терең зерттеуді қажет етеді.

Қазақ фольклоры XX ғасырдың екінші жартысынан бастап кеңінен зерттеле бастады. Қазақ халқының ертегілерін жинақтаумен, оларды жариялаумен айналысқан Ресей ғалымы – А. Васильев. Ол жинақтап, жариялаған 23 қазақ ертегілерінің 13 үлгісі қазақ ертегілері жинағына басылып, көпшілік оқырман қауымға ұсынылды. Бірақ оның ішінен Қарамерген ертегісі кездеспейді.

1874 жылы Верныйға (Алматы) Н.Н. Пантусов келіп, Жетісу облыстық басқармасынан үлкен қызметке ие болып, әкімшілік комиссияларды, барлық оқу мекемелерін, кітапханаларды, типографияларды басқарып, сонымен қатар Түркістан және Жетісу статистикалық комитеттерінің мүшесі болып, қазақ билерінің съездерін басқарды. 1889 жылы Мәскеу археологиялық қоғамының, 1896 жылдан Орыс императорлық археологиялық қоғамының мүше-қызметкері болды. Осы уақытта археологиялық, филологиялық, этнографиялық мәліметтер жинақтаумен айналысады.

Н.Н. Пантусовтың этнографиялық зерттеу барысында «Қарамерген» ертегісі XIX ғасырдың аяғында қағаз бетіне жазылып, сол уақытта Түркістан генерал губернаторлығына қарасты Жетісу облысындағы Қапал уезінің тұрғындарынан жазып алынды. Қарастыратын мәселе «Қарамерген» есімді Апақ атаның ұрпағы яғни Қарамерген Тәттібайұлы Қапал уезінің Жоғарғы Қаратал болысының тұрғыны. Жоғарыда айтылған «Қабылианың түс көруі» аңызының кейіпкерлері «Қарамерген», «Қабылиса (Қабан) жырау», Бопау Қарамергенұлы, Алпысбай би Айдаров және Тезекбай Қапал уезінің тұрғындары. Қарамерген ертегісі мен «Қабылианың түс көруі» аңызын салыстырмас бұрын, Қарамерген ертегісінің жарық көруіне тоқталған жөн.

XIX ғасырдың аяғында баспада «Қарамерген» ертегісі ұзақ жатып қалып, 1901 жылы 22 мамырда кітапты басуға Санкт-Петербург қаласынан рұқсат беріледі. Кітап 1901 жылы Қазан қаласында «Материалы к изучению казак-киргизского наречия. Выпуск третий. Киргизская сказка о Кара-Мерген (текст, транскрипция и перевод) деген атаумен жарық көреді. Оны үшінші басылым деп шығарды [22]. Мұнда кітап үшінші рет басылып тұр дегендей түсінбеу керек. Кітап үшінші кезекте басылып тұр, яғни үшінші кітап деп түсінген дұрыс. «Қарамерген» ертегісі үш түрлі мәтінмен берілген, алғашқысы араб әліпбесімен жазылған қазақ тіліндегі төте жазу мәтіні. Екіншісі кириллица әліпбесіне кейбір қазақ тіліндегі әріптерді шартты түрде келтіріп, қазақ тілінде орыс транскрипциясы деп мәтінді ұсынған. Ал соңғы үшінші мәтін таза орыс тіліне аударылып берілген.

«Қарамерген» ертегісі былай басталады екен: «Бұрынғы өткен заманда қазақ жұртының бір Қарамерген деген кісісі болыпты. Өзінің дәулеті жоқ, және перзенті жоқ екен. Мергендікпен бұғы атып мүйізін, құлан атып саурысын, әртүрлі аң атып, терісін сатып, жан сақтайды екен...» [22, 5-б.]. Мұнда бас кейіпкердің есімі Қарамерген екені белгілі. Ары қарай ертегі қиял-ғажайыпқа толы. Жетісу қазақтарының таным түсінігін айқындайды. Мұнда Қарамерген жалғыздықпен күн кешіп, ел-мекендерден, еш адам жоқ алыс жерге кетуге бел буған.

«Қабылианың түс көруі» аңызы мен «Қарамерген» ертегісінің ұқсастығы біріншіден – олардың есімдері «Қарамерген», екіншіден – перзент сүюі, үшіншіден аңыз бен ертегі Қапал уезінен шығып тұр. Ертегінің аяғында пері әйелдің Қарамергенге алтын бесікпен бала сыйлауы. Ол баламен ауылға келіп, басқа қызға үйленіп, ол қыз дүниеге ұл алып келеді. Ол ел басқарған хан болады. Періден туған бала жас күнінде көз тиіп дүниеден қайтты деп ертегі аяқталады.

«Қарамерген» ертегісін «Қабылианың түс көруі» аңызымен салыстырғанда зерттеуші Н.Н. Пантусовтың ертегіні қағазға түсірген уақытқа дейін өте көп, қиял-ғажайып өзгерістерге ұшырап кеткен. Академик С.А. Қасқабасов «Мәселен, бір ғана Қарамерген ертегісінен 80-нен астам осындай «жаңсақтық» табылды. Көптеген ертегілер әдеби әрлеуден өткен, соның салдарынан ауызекі тілде болатын құнарлы бояулар солғын тартып, ескі колданыстағы сөйлемдердің жүйесі, құрылысы, стилі бұзылған» [23, 6-б.], - деп пікірін айтты.

Н.Н. Пантусовтың Жетісу өлкесінде археологиялық, филологиялық, этнографиялық мәліметтерді жинақтаумен айналысқаны белгілі. Түркістан және Жетісу статистикалық комитеттерінің мүшесі болып, қазақ билерінің съездерін басқарғаны да мәлім. Осы уақытта Айдар би Сүйіндікұлының ұлы Алпысбай би Айдарұлымен де өте жақын қарым-қатынаста болып, оны өте жақсы білген. Қарамерген Тәттібайұлы мен Бопау Қарамергенұлы Алпысбай бидің өте жақын туысы. Н.Н. Пантусов «Қарамерген» ертегісін қағаз бетіне түсіріп алғанда, оған анықтау жұмысын жүргізбеген болу керек. Себебі, Н.Н. Пантусов «Қабылианың түс көруі» аңызын жіберіп алған сияқты.

Қарамерген ертегісі жазушы баспасынан 1971, 1979, 1980 жылдары қайтадан орыс тілдерінде жарық көрді. 1986, 2000 жылы Жазушы баспасынан қазақ тілінде жарық көрді. 2011 жылы Бабалар сөзі: жүз томдықтың 74-томында «Қиял-ғажайып ертегілер» бөлімінде басылып шықты.

Қазақ әдебиеті тарихының фольклорлық кезеңінде С. Сейфуллин де өз пікірін айтып кеткен. «Қара мерген», «Құла мерген» және «Сұр мерген» - аңшылық замандағы күштілер ретінде дәріптеліп, арман, үлгі болып келген батырлар. Соның ішінде «қара мергендер» алысқан «Жалмауыз кемпірлер», «жезтырнақтар», «жалғыз көзді дәулермен» ескіліктегі аңшылықпен тіршілік қылған көшпелі жұрттың санасындағы ардақтаулар болып табылған [24, 89-90 бб.].

Қабылиса жырау, Қарамерген Тәттібайұлы, Бопау батыр Қарамергенұлы, Жайнақ би Бекұлы Темірбеков, Әбіш Бопауұлы, Асылбек Қарамергенұлы және Тезекбай Сырымбет «Қабылианың түс көруі» аңызы мен «Қарамерген» ергісіне тікелей және жанама қатыстылығы қай аумақта, қай әкімшілік жерлерге қатысы, бар деген сұрақтар туындайды. 1856 жылға дейін Жетісу өңірінің жартысы Ресей империясының басқару аймағына еніп, қазақтардың Үлкен Орда (Ұлы жүз Ордасы) Приставтығы болып, оқиға алдымен осында өрбиді.

1856 жылдың 3 қарашасында Үлкен Орда Приставтығы Алатау округі болып атауы өгертіледі де олар бірнеше болыстардан құралды [25, 973-б.]. Бұл кезеңде Алатау округі Семей облысының құрамына енді.

1867 жылы Семиречье (Жетісу) облысы құрылып, құрамына 6 уез енді. Олар Верный, Жаркент, Қапал, Лепсі, Пішпек және Пржевальск. Облыс 1867-1882 жж. Түркістан генерал губернаторлығының құрамында болып, 1882-1899 жж. Дала генерал губернаторлығының құрамына берілді. 1899 жылдан қайтадан Түркістан генерал губернаторлығының құрамына енді. Егер Қапал уезінің болыстарына тоқталатын болсақ, Бұл оқиғаның болған аймағын тереңдете қарағанда Алатау округіне дейін Мырза немесе Жалайыр болысында деп айтылса, 1867 жылғы реформадан кейін Жоғарғы Қаратал мен Тау Жалайырлары болысында болып жатты. 1872 жылы шаңырақ санақтары жүрген соң болыстар өз ара біртіндеп бөліне бастады.

Памятная книжка и адрес-календарь Семиреченской области на 1900 год кітапта Қапал уезіндегі болыстардың саны 16 ғана болған: 1. Ак-Ичкинская, 2. Алтын-Эмельская, 3. Андасовская, 4. Арасанская, 5. Балгагинская, 6. Биен-Куяндинская, 7. Верхне-Каратальская, 8. Горно-Джалаирская, 9. Или-Балхашская, 10. Кучуковская, 11. Кульдей-Джумаевская, 12. Нижне-Каратальская, 13. Тазская, 14. Чийская, 15. Чулаковская және 16. Южно-Прибалхашская [26, 105-б.].

Қапал уезінде әкімшілік басқаруында өзгерістер жүріп, арада үш жыл өте салысымен 1903 жылы болыстардың саны жиырмаға жетті. Олар 1. Арасанская, 2. Андасовская, 3. Алтын-Эмельская, 4. Ак-Ичкинская, 5. Биен-Куяндинская, 6. Балгагинская, 7. Баскан-Сарканская, 8. Биен-Аксуйская, 9. Верхне-Каратальская, 10. Горно-Джалаирская, 11. Или-Балхашская, 12. Кучуковская, 13. Кульдей-Джумаевская, 14. Нижне-Каратальская, 15. Нижне-Аксуйская, 16. Сарытавская, 17. Тазская, 18. Чулаковская, 19. Чийская, 20. Южно-Прибалхашская [27, 105-б.]. Мұндай әкімшілік басқару жүйесінде ХХ ғасырдың басында және Кеңес өкіметінің орнауымен жиі өзгерістерге ұшырап отырды. Сондықтан, ғылыми-зерттеу барысында мұрағат құжаттары түрлі қорларға бөлініп кетуінің де негізгі себептері сонда.

Талқылау.

«Қабылсаның түс көруі» аңызы жан-жақты зерттеліп, оның кейіпкерлері Қарамерген, Қабылиса жырау, Бопая Қарамергенұлы, Алпысбай Айдарұлы және шырақшы Тезекбай жілтізбелік жағынан ғана анықталып қойған жоқ, сонымен қатар шежірелік (генеалогия) тұрғысынан, әкімшілік-аумақтық тұрғысынан да қарастырылды. Кейіпкерлердің шанаы өмірде болғандығы анықталып, дәлелденді.

Аңыздың ішіндегі оқиғалардың үйлесін тұстары мен үйлеспейтін тұстарынада зерттеу жұмыстары Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Архивіндегі құжаттар мен материалдар негізінде жүргізілді. Қарамерген – аңыз, ертегісі және ақиқатына зерттеу жұмыстары жүргізілер алдында 2022 жылы алғашқы басылым, 2023 жылы екінші басылыммен Мырза руы (тайпасы) ұрпақтарының шежіресі жинақталып, ол толықтырылып «Қазақ ұлты. «Жалайыр – «Мырза» ататек шежіресі» атты еңбек жазылды. Соның ішінде Апақ ата ұрпақтарының шежіресі ерекше көбірек толықты. «Қабылсаның түс көруі» аңызын зерттеуде оң нәтиже берді.

Аңызды зерттеу барысында Қабылиса жыраудың шежіресіне келгенде, оның толық жазылмағандығы, ұрпақтарының шежіресінде қателер бар екендігі анықталып, 2023-2024 жылдары шежірені қайта жинақтау жұмысы жүргізіліп, шежіре толықтырылып, кеткен қателер түзетіліп, 2024 жылы «ДӘУЛЕТБАЙ» ата ұрпақтарының шежіресі қазақ, ағылшын және орыс тілдерінде жарық көрді. Шежіренің үш тілде жазылу себебі, шежірені халықаралық деңгейде бұқара қызығушылық танытқан зерттеушілер мен оқырмандарға түсінікті және қол жетімді болу үшін мақсат қойылды.

Қорытынды.

Қорытындылай келгенде, «Қабылсаның түс көруі» аңызын тереңдетіп ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижесінде, жылтізбелік тұрғыдан Қарамерген мен Қабылиса жыраудың құрдас бола алмай замандас бола алатындығы, Бопаядың Қарамерген отбасында жалғыз бала емес екендігі, оның шежіре бойынша анықталғандығы, Бопаядың барымташылықтарға жиі қатысып, оның жазаланғандығы мұрағат құжаттарымен дәлелденгендігі, статистикалық мәліметтердің негізінде Қарамерген мен Бопаядың әлеуметтік жағдайлары анықталды. Олардың бүгінгі ұрпақтарымен тікелей және кері байланыстар арқылы аңызды, оқиғаны, шежірені, жылтізбелерді анықтау жұмыстары жүргізілді. Аңыздың өмірде шынайы болғандығын, оның ақиқат екеніне көз жеткізілді. «Қарамерген» ертегісімен салыстыру жұмыстары да қарастырылып, аңызбен ұқсастық туғызған тұстары да зерттелді. Ғылыми-зерттеу жұмыстары үдерісінде тек жылтізбелігі ғана емес, аумақтық және этнографиялық маңыздылығы да басшылыққа алынды. Зерттеу барысында туыстарының да мәліметтері мұрағат құжаттары, статистикалық материалдары, шежірелік анықтамалығы ұсынылды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Stambovsky Ph. *Myth and the Limits of Reason*. Amsterdam-Atlanta GA, Rodopi, 1996. 133 p.
2. Қабан жырау. Алтын қазық: өлеңдер, айтыстар мен аңыздар. Алматы, 1993, 176 б.
3. Қазақ ұлты. «Жалайыр – «Мырза» ататек шежіресі. Бас құрастырушы: Айнақұлов Дәурен Жұмабайұлы. – Алматы: «Үш Қиян», 2022 ж. 1320 б.
4. Қазақ ұлты. «Жалайыр – «Мырза» ататек шежіресі. Бас құрастырушы: Айнақұлов Дәурен Жұмабайұлы. – Алматы: «Үш Қиян», 2023 ж. 1404 б.
5. Бұлдыбай А.С. Қабан (Қабылса) жырау. Алматы: «ASPAN» баспасы, 2023. – 256 б.
6. Айнақұлов Д.Ж. «ДӘУЛЕТБАЙ» ата ұрпақтарының шежіресі. Алматы: «Үш Қиян», 2024. – 224 б.
7. ҚР ОМА. 44-қ., 1-т., 32007-іс, 300 п. Списки юртовладельцев 13-ти волостей Капальского уезда.
8. ҚР ОМА. 44-қ., 1-т., 31600-іс, 187 п. О выборах должностных лиц туземной администрации в Капальском уезде.
9. Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреченской области. Собранные и разработанные под руководством П.П. Румянцева. Т. II. Капальский уезд. Киргизское хозяйство. С. Петербург, 1913. 900 с.
10. ҚР ОМА. 44-қ., 1-т., 32741-іс, 7 п. О перечислении киргиза Капальского уезда Бопая Карамергенова из Джалаирского в Найманский род за постоянные воровство.
11. ҚР ОМА. 64-қ., 1-т., 4236-іс. 167 п. Дело о собрании сведений подполковниками Мстесицыным и Изразцовым о народных обычаях в Семиреченской области.
12. ҚР ОМА. 3-қ., 1-т., 609-іс, 20 п. Дело об исключении из общества Джалаирских казахов подпаручика Бектаира Мирзы Мирхамитова.
13. ҚР ОМА. 3-қ., 1-т., 424-іс, 54 п. Дело о награждении казахов и киргиз – ценными подарками за участие в боях за взятие с. Токмак и Пишпек.
14. Абрамов Н.А. Река Каратал с ее окрестностями. // Записки Императорского Русского Географического общества. Т.1. – СПб., 1867. – 271 с.
15. ҚР ОМА. 44-қ., 1-т., 47-іс, 36 п. Списки туземцам имеющим награды от Русского Правительства.
16. Шаяхметұлы Б. Айдар би және оның ұрпақтары туралы. Алматы: - «Астана Медиа Пресс» баспасы, 2010. – 258 б.
17. ҚР ОМА. 44-қ., 1-т., 82-іс, 233 п. Дело о выборах на должностных лиц туземной администрации (1876-1878 гг.).
18. Moore S., Rosenthal D., Robinson R. *The Psychology of Family History. Exploring Our Genealogy*. 2020, Taylor & Francis, 136 p.
19. ЦГИАЛ. 1265-қ., 11-т., 173-іс. 1862 г. декабря 25. – Из положения Сибирского комитета об управлении Алатавским округом. Көшірме.
20. ҚР ОМА. 44-қ., 1-т., 32 807-іс, 61 п. Дело об удалении от должности Волостного Управителя Верхне-Каратальской волости Алпысбая Айдарова незаконно собирания денег.
21. ҚР ОМА. 44-қ., 1-т., 33456-іс, 16 п. Дело по прошению киргиза Верхне-Каратальской волости Асылбека Карамергенова об отмене решения биев.
22. Пантусов Н.Н. Материалы к изучению казак-киргизского наречия. Выпуск третий. Киргизская сказка о Кара-Мерген (текст, транскрипция и перевод). Казань, Типо-литография императорского университета. 1901. 36 с.
23. Бабалар сөзі: жүз томдық. Қиял-гажайып ертегілер.– Астана: Фолиант, 2011. Т.74. – 432 б.
24. Сейфуллин С. Шығармалар: 6 томдық. Алматы, 1964. 6-т.
25. Полное собрание законов Российской империи. т. XXXI, № 31095. – 1110 с.
26. Памятная книжка и адрес-календарь Семиреченской области на 1900 год. Верный : Тип. Семиреченского Областного Правления, 1900. – 145 с.
27. ҚР ОМА. 44-қ., 1-т., 23050-іс, 19 п. Дело по переучету кибиток кочевого населения области на трехлетие 1904-1906 гг.

References:

1. Stambovsky Ph. *Myth and the Limits of Reason*. Amsterdam-Atlanta GA, Rodopi, 1996. 133 p.
2. Qaban jyrau. *Altyn qazyq: olender, aitystar, men anyzdar* [Qaban jyrau. Golden stake: poems, aityses and legends]. Almaty, 1993, 176 b.

3. Qazaq ul'ty. «Jalaiyr – «Myrza» atatek shejiresi. Bas qurastyrushy: Ainakulov Dauren Zhumabayuly [Kazakh nation. "Zhalair – "Myrza" - genealogy of ancestors. Main compiler: Ainakulov Dauren Zhumabayuly]. – Almaty: «Ush Qiyany», 2022 j. 1320 b.
4. Qazaq ul'ty. «Jalaiyr – «Myrza» atatek shejiresi. Bas qurastyrushy: : Ainakulov Dauren Zhumabayuly [Kazakh nation. "Zhalair – "Myrza" - genealogy of ancestors. Main compiler: Ainakulov Dauren Zhumabayuly]. – Almaty: «Ush Qiyany», 2023 j. 1405 b.
5. Buldybai A.S. Qaban (Qabylysa) jyrau [Kaban (Kabylysa) jyrau]. Almaty: «ASPAN» baspasy, 2023. – 256 b.
6. Ainaqulov D.J. «DAULETBAl» ata urpaqtarynyyn shejiresi [Genealogy of descendants of "DAULETBAl"]. Almaty: «Ush Qiyany», 2024. – 224 b.
7. QR OMA. 44-q., 1-t., 32007-is, 300 p. Spiski urtovladeltsev 13-ti volostei Kapalskogo uezda [Lists of yurt owners of 13 volosts of Kapalsky uezd].
8. QR OMA. 44-q., 1-t., 31600-is, 187 p. O vyborah doljnosnyh lyts tuzemnoi administratsii v Kopalskom uezde [On the election of officials of the native administration in Kopalsky district].
9. Materialy po obsledovaniyu tuzemnogo i russkogo starozhilcheskogo hozyaistva i zemlepolzovaniya v Semirechenskoi oblasti. Sobrannyye i razrabotannyye pod rukovodstvom P.P. Rumyantseva. T. II. Kopalskii uezd. Kirgizskoe hozyaistvo. [Materials on the survey of native and Russian old-timers economy and land use in the Semirechensk region. Collected and developed under the leadership of P.P. Rumyantseva. T. II. Kopalsky district. Kyrgyz economy.] S. Peterburg, 1913. 900 s.
10. QR OMA. 44-q., 1-t., 32741-is, 7 p. O perechislenii kirgiza Kopalskogo uezda Bopau Karamergenova iz Jalairskogo v Naimanskii rod za postoyannyye vorovstvo [On the transfer of the kyrgyz of Kopalsky uezd Bopau Karamergenov from Jalaiyr to the Naiman clan for constant theft].
11. QR OMA. 64-q., 1-t., 4236-is. 167 p. Delo o sobranii svedenii podpolrovnikiymi Mstesitsynym i Izraztsovym o narodnyh obychayah v Semirechenskoi oblasti [The case of the collection of information by Lieutenant Colonels Mstesitsyn and Izraztsov about folk customs in the Semiryechensk region].
12. QR OMA. 3-q., 1-t., 609-is, 20 p. Delo ob iskl'yuchenii iz obschestva Jalairovskikh kazahov podparuchika Bektaira Mirzy Mirhamitova [The case of the exclusion of Bektair's sub-couple Mirza Mirkhamitov from the Jalaiyr Kazakh society].
13. QR OMA. 3-q., 1-t., 424-is, 54 p. Delo o nagrajdении kazahov i kirgiz – tsennymi podarkami za uchastie v boyah za vzyatie s. Tokmak i Pishpek [The case of rewarding the Kazakhs and Kyrgyz with valuable gifts for participating in the battles for the capture of the village. Tokmak and Pishpek].
14. Abramov N.A. Reka Karatal s ee okrestnostiyami. // Zapyski Ymperatorskogo Russkogo Geograficheskogo obschestva [The Karatal River with its surroundings. // Notes of the Imperial Russian Geographical Society.]. T. I. – SPb, 1867. – 271 p.
15. QR OMA. 44-q., 1-t., 47-is, 36 p. Spiski tuzemtsam imeyuschim nagrody ot Russkogo Pravitelstva Russkogo Pravitelstva [Lists of natives who have received awards from the Russian Government].
16. Shayahmetuly B. Aidar bi jane onyng urpaqtary turaly [Aidar bi and about his descendants]. Almaty: - «Astana Media Press» baspasy, 2010. – 258 b.
17. QR OMA. 44-q., 1-t., 82-is, 233 p. Delo o vyborah doljnosnyh lyts tuzemnoi administratsii (1876-1878 gg.) [The case of elections for officials of the native administration (1876-1878)].
18. Moore S., Rosenthal D., Robinson R. The Psychology of Family History. Exploring Our Genealogy. 2020, Taylor & Francis, 136 p.
19. CGIAL. 1265-q., 11-t., 173-is. 1862 g. dekabrya 25. – Iz polozeniya Sibirskogo komiteta ob upravlenii Alatau'skim okrugom. Koshirme. [From the regulations of the Siberian Committee on the management of the Alatau district. Copy.].
20. QR OMA. 44-q., 1-t., 32 807-is, 61 paraq. Delo ob udalenii ot doljnosti Volostnogo Upravitelya Verhne-Karatalskoi volosti Alpysbaya Aidarova za nezakonno sobiraniya deneg [The case of the removal from office of the Volost Manager of the Upper Karatal Volost Alpysbaey Aidarov for illegally collecting money].
21. QR OMA. 44-q., 1-t., 33456-is, 16 paraq. Delo po prosheniyu kirgiza Verhne-Karatalskoi volosti Asylbeka Karamergenova ob otmene resheniya biev [The case is based on the petition of the Kyrgyz of the Upper Karatal volost Asylbek Karamergenov to cancel the decision of the biys].
22. Pantusov N.N. Materyaly k izucheniyu kazak-kirgizskogo narechiya. Vypusk tretii. Kirgizskaya skazka o Kara-Mergen (tekst, transkriptsiya i perevod) [Materials for the study of the Kazak-Kyrgyz dialect. Issue three. Kyrgyz fairy tale about Kara-Mergen (text, transcription and translation)]. Kazan, Tipografiya imperatorskogo universiteta. 1901. 36 s.
23. Babalar sozi: juz tomdyq. Qyal-gajaiyp ertegiler. – Astana: Foliant, 2011. T. 74. – 432 b.
24. Seifullin S. Shygarmalar: 6 momdyq [Essays. Volume 6]. Almaty, 1964. 6-t.

25. *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii [Complete collection of laws of the Russian Empire.] m. XXXI, № 31095. – 1110 s.*

26. *Pamyatnaya knijka i adres-kalendar Semirechenskoi oblasti na 1900 god. [Memorial book and address-calendar of the Semirechensk region for 1900.]. Vernyi: Tip. Semirechenskogo oblastnogo Pravleniya, 1900. – 145 s.*

27. *QR OMA. 44-q., 1-t., 23050-is, 19 p. Delo po pereuchetu kubitok kohevogo naseleniya oblasti na trehletie 1904-1906 gg. [The matter of re-registering the tents of the nomadic population of the region for the three-year period 1904-1906.].*